

Олександр КОЗИЙ (Дрогобич, Україна)

Oleksandr KOZII (Drohobych, Ukraine)

ORCID 0000-0002-0494-3095, DOI:10.30657/pha.33.2021.01

(Uniwersytet im. Iwana Franko w Drohobyczu)

e-mail: olkoziy@gmail.com

Оксана ГОРБАЧИК (Дрогобич, Україна)

Oksana HORBACHUK (Drohobych, Ukraine)

ORCID 0000-0001-6671-2025, DOI:10.30657/pha.33.2021.01

(Uniwersytet im. Iwana Franko w Drohobyczu)

e-mail: oksa7803@gmail.com

Ставлення царського уряду до дрібної польської шляхти Поділля в 30-х роках XIX століття

Анотація

У статті розглядається ставлення царського уряду до дрібної польської шляхти Поділля в 30-х роках XIX ст. Досліджуються зміни у соціальних відносинах тогочасного суспільства, які стали наслідком відповідного суспільно-політичного та економічного поступу Російської імперії на початку XIX ст. Характеризується соціальна роль дрібної польської шляхти Поділля в нових умовах капіталістичного розвитку. Відзначається, що враховуючи досвід польського повстання 1830–1831 рр., самодержавство вбачало у цій шляхті потенційну опозиційну силу, тому російською адміністрацією були проведені репресивні заходи, результатом яких була депортація на Кавказ та перетворення цілої верстви польського населення в оподатковану категорію. У висновках слушно відзначено, що існування стану дрібної польської шляхти, на думку російського самодержавства, загрожувало нівеляції опори феодальної монархії – вищого дворянства серед інших верств населення.

Ключові слова:

Подільська губернія, польська шляхта, повстання 1830–1831 рр., депортація, оподаткована категорія.

Stosunek władz carskich do drobnej polskiej szlachty Podola w latach 30. XIX wieku

Streszczenie

Artykuł analizuje stosunek władz carskich do drobnej polskiej szlachty podolskiej w latach trzydziestych XIX wieku. Badane są zmiany w stosunkach społecznych ówczesnego społeczeństwa, które stały się konsekwencją odpowiedniego postępu społeczno-politycznego i gospodarczego Imperium Rosyjskiego na początku XIX wieku. Scharakteryzowano społeczną rolę drobnej polskiej szlachty podolskiej w nowych warunkach kapitalistycznego rozwoju. Podkreślono, że biorąc pod uwagę doświadczenia polskiego powstania 1830–1831, autokracja postrzegała szlachtę jako potencjalną siłę opozycyjną, więc administracja rosyjska przeprowadziła represje, które doprowadziły do deportacji na Kaukaz i przekształcenia całej warstwy ludności polskiej w kategorię podlegającą opodatkowaniu. We wnioskach słusznie zauważono, że istnienie stanu drobnej polskiej szlachty, według autokracji rosyjskiej, zagrażało zniwelowaniem poparcia monarchii feudalnej – najwyższej szlachty wśród innych warstw ludności.

Słowa kluczowe:

Województwo Podolskie, szlachta polska, powstanie 1830–1831, deportacja, kategoria podatkowa.

Актуальність даної теми дослідження зумовлена необхідністю вивчення та з'ясування впливу польської національної меншини на суспільно-політичний розвиток українських земель, які перебували в XIX ст. у складі Російської імперії.

Аналізуючи стан наукового опрацювання досліджуваної теми, необхідно зазначити, що вивченням цієї проблеми вже у XIX ст. займалось чимало вітчизняних істориків. Найбільше послужили нагромадженню багатьох цінних матеріалів з історії, етнографії М. Драгоманов¹, П. Чубинський², І. Франко³ та інші видатні українські вчені і діячі культури. Серед українських науковців, інтереси яких були близькими до теми нашого дослідження, необхідно назвати Г. Марахова⁴ та Л. Баженова⁵, які досить глибоко вивчали польські повстання 1830 і 1863 років та їхній вплив на соціально-політичну ситуацію на Правобережній Україні. Сучасна українська історіографія поповнилася рядом ґрунтовних досліджень, які характеризують соціаль-

¹ М.П. Драгоманов, *Евреи и поляки в Юго-Западном крае. Политические сочинения* / Под редакц. И.М. Гревса и Б.А. Кистяковского. Москва: Типогр. Т-ва И.Д. Сытина, 1908. Т. 1: Центр и окраины, с. 217-267.

² *Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. Материалы и исследования собранные П.П. Чубинским*. СПб., 1872, т. 7.

³ І.Я. Франко, *Знадоби до вивчення мови і етнографії українського народу* // Збір. творів. К., 1980, т. 26, с. 180-204.

⁴ Г.И. Марахов, *Социально-политическая борьба на Украине в 20-40-е годы XIX века*. К.: Вища школа, 1979. 145 с.

⁵ Л.В. Баженов, *Репресії царизму проти польського населення Правобережної України 30-40-х роках XIX століття* // *Українське слов'язознавство*. Львів, 1972, вип. 6, с. 141-146.

но-політичне становище в Південно-Західному краю після придушення царським урядом Листопадового повстання 1830 р. При цьому слід згадати таких авторів як В. Шандра⁶, І. Романюк⁷, І. Кривошея та Н. Подойніцина⁸.

У результаті розпаду феодальних і розвитку капіталістичних відносин у польському дворянстві Правобережної України, Поділля зокрема, відбувалася диференціація. Утворювався значний прошарок (близько 100 тис. осіб) дрібної помісної і безпомісної шляхти, яка за своєю соціальною природою швидше нагадувала різночинну інтелігенцію, що обслуговувала чиновницький апарат повітів, економії тощо. Наявність такого числа дрібної шляхти, яка користувалась всіма дворянськими привілеями, загрожувала, на думку російського царського уряду, розчинити в Південно-Західному краю опору феодальної монархії – вище дворянство. Крім того, враховуючи досвід польського повстання 1831 р., самодержавство вбачало у дрібному польському дворянстві потенційну опозиційну силу. Російський цар Микола I вважав дрібну шляхту «найшкідливішим [...] класом». Скориставшись з поразки польського повстання 1831 р., уряд повів на дрібну польську шляхту (в т. ч. ополячену українську) наступ, застосувавши при цьому репресивні заходи політичного, економічного і культурного характеру⁹.

Натомість, ще в часи Речі Посполитої багаті польські поміщики цінували дрібну шляхту, оскільки вона давала їм силу на сеймах. А для того, щоби забезпечити за собою цю силу, необхідно було поставити дрібну шляхту в залежне становище. При найменшій самостійності, у випадку коли шляхтич робився хоча би дрібним власником, він вже і за шляхетською гідністю, і за правом діяв самостійно. Реальну силу довго зберігала давня традиція, за якою найдрібніший шляхтич був рівний у правах з найкрупнішим магнатом („szlachcic na zagrodzie gówny wojewodzie”). Але крупні магнати були особливо зацікавлені в тому, щоби перетворити дрібних шляхтичів у повністю залежних. Великі поміщики надавали шляхтичам на пільгових умовах землю в оренду, давали посади при своїх дворах, годували й напували на сеймах. Так витворились маси т.зв. «ходачкової» шляхти (чиншевиків), «державцев» (арендаторів), «заставників», які давали пану гроші в борг і за це отримували можливість користуватися землею¹⁰. Правда, існували й інші версії утворення ходачкової шляхти, навіть така, що Потоцькі після Уманської різанини 1768 р. «продукували» чиншову шляхту просто з підданих українських селян¹¹.

⁶ В.С. Шандра, *Русифікація Південно-Західного краю після Листопадового повстання 1830 р. // Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: колективна монографія* / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. К.: КНТ, 2017, с. 207-219.

⁷ І.М. Романюк, *Польське населення Східного Поділля в Листопадовому повстанні // Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: колективна монографія* / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. К.: КНТ, 2017, с. 184-190.

⁸ І.І. Кривошея, Н.Ю. Подойніцина, *Шляхетство Поділля в кінці XVIII – початку XX століття: радянська й українська історіографія // Поділля у контексті української історії* / Ред. кол.: Лойко О.Г. (відповідальний редактор), Григорчук П.С., Давидюк А.Т. та ін. Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет, 2001, с. 108-113.

⁹ Л.В. Баженов, *Репресії царизму...*, с. 144.

¹⁰ *Труды этнографическо-статистической...*, Т. 7, с. 232.

¹¹ J. Jedlicki, *Klejnot i bariery społeczne*, Warszawa 1968, s. 26.

Характеризуючи склад поміщицького двору за професіями і службовими обов'язками, слід зауважити, що крім цілої маси вищезгаданої дрібної шляхти існували й інші категорії шляхетської верстви. Це т.зв. «офіціалісти», які мали найрізноманітніші службові обов'язки; «печеняжі», що походили зі збіднілих поміщиків. Залишками і традиційною ознакою їх колишньої бундючності була бричка, пара коней, кучер та трубка для курива. З цим майном «печеняж» здійснював подорожі від пана до пана. Для поміщика ці панки виконували різноманітну роботу: від розповідей на всілякі теми до виконання якихось тимчасових доручень. На час відсутності поміщика у маєтку з приватних чи державних мотивів управління господарством передавалось т.зв. «жондцям». У таких помістях народ ще більше страждав. Недаремно й склалось тоді прислів'я – «не так пани, як підпанки». І це зрозуміло, «жондця» турбувався не лише про пана, але й про своє власне матеріальне благо. Часто такий «жондця» перетворювався потім у власника¹².

Після ліквідації Речі Посполитої соціальна роль усіх вищезгаданих категорій шляхти змінилась. Особливо змінився стан «ходачкової» шляхти: вона виявилася, як вже згадувалось вище, більше не потрібною поміщикам; з іншого боку, вона виявилася ще в більшій залежності від них. Поміщики постійно збільшували чинші, шляхта бідніла, а після скасування кріпосного права виявилася чи не в гіршому становищі, ніж селяни. Таким чином, в соціальному відношенні «ходачкова» шляхта зрівнялась зі селянами, з тією лише різницею, що до 1861 р. не була в кріпосній залежності. Між цією шляхтою і панами перервався той зв'язок, який колись існував, і навіть з'явилась неприязнь¹³.

Вже у першій половині XIX ст. дрібна шляхта мало відрізнялась від українського сільського населення. Іван Я. Франко, у праці *Знадоба до вивчення мови і етнографії українського народу*, зазначав, що: «шляхта, прозвана у нас „шляхтою ходачковою“, – се народ український, руський, принаймі по мові. Деколи шляхта не різниться від простого люду й одержує, але деінде знов, особливо в багатших селах, старається чи то кроєм шмаття (моду), чи чим-небудь другим вирізнятися від простих хлопів. ...Розділу між шляхтою і хлопами в ділах життя нема: хлопи женяться з шляхтянками, шляхтичі (рідше) з хлоп'янками, сусідують і товаришують зі собою залюбішки. Може бути, що часть нашої шляхти – давні польські поселенці, котрих королі і пани спроваджували на українські землі, – та тільки ж нині з їх польськості осталося дуже мало, і вони під кожним взглядом – люди українські»¹⁴.

Зате, варто зауважити, як відзначав далі І.Франко, «ходачкової» шляхті було дещо вільніше жити, ніж простим селянам, хліборобам. Вище відзначалось, що вони не були в кріпацькій залежності, крім того, не відбували шарварків, не попадали під домінальний суд (тобто панський, поміщицький). Вже одні ці привілеї ставили їх вище над простим людом. Там, де проживала шляхта разом зі сільським населенням, вона творила немов би окрему громаду в громаді¹⁵.

У листі до міністра фінансів Є.Канкріна, 29 листопада 1831 р. Подільський губернатор Теодор Любяновський подав загальну характеристику польської

¹² *Труды этнографическо-статистической...*, Т. 7, с. 238.

¹³ Центральний державний історичний архів України у м. Київ (ЦДІА України). Фонд № 442. Оп. 53. Спр. 353. Арк. 29-29 зв.

¹⁴ І.Я. Франко, *Знадоба до вивчення...*, Т. 26, с. 180-181.

¹⁵ *Ibidem*, с. 181-182.

шляхти на Поділлі, з якої ми довідуємося про те, що шляхта поділялась ним на 4 категорії. До 1-ої категорії належала шляхта, що проживала в різних місцях у значній кількості і мала дрібні маєтки або частину землі. До 2-ої – ті, що проживали в містах, містечках, селах, наймаючи землю і садибу для мешкання та сплачуючи чинш (податок). До того ж представники цієї категорії могли займатись промислами й рукоділлям. До 3-ої відносились такі, які були в прислузі: писарі, економі, існичі, фурмани, діловоди, юристи і т.д. На думку Любяновського шляхта, що належала до 1-ої категорії – «недобрих звичаїв, спонуканих п'янством, для тутешнього краю не обіцяє нічого доброго. Жоден з них, правда, не брав участі в бунті». Шляхта 2-ої категорії спокійно управляла землеволодіннями, займалась різними промислами й рукоділлям. Невелика частина їх брала участь в повстанні, але і ті, хто брав участь були у великому жалю і страху. 2-гу категорію склали люди, що не мали ні маєтку, ні сталого притулку, переходили з місця на місце, не мали нічого до втрати й готові були на будь-який крок. «Учасники й слуги бунту, – писав Т. Любяновський, – люди небезпечні і можуть бути шкідливішими в кожному непередбаченому випадку. Виселення їх з краю було би найкращим рішенням. Нарешті, до 4-ої категорії, ті, хто збагачуються з обивателів на процесах, що вони проводять, і так само чим менше їх буде, тим, краще»¹⁶.

Т. Любяновський навіть вже порахував, скільки і звідки треба виселити, а саме, з повіту Кам'янецького – 150, з Проскурівського – 50, з Балтського – 150, з Вінницького – 100, з Літинського – 100, з Летичівського – 100, з Брацлавського – 100, з Гайсинського – 100, з Ольгопільського – 150, з Ямпільського – 75, з Могилівського – 75, та Ушицького – 10. Разом – 1200. За проектом Любяновського, про виконання якого розпорядився цар Микола, наприкінці 1832 р. розпочалось виселення подільської шляхти. Незабаром було виселено кілька тисяч родин, але подальше виконання стало неможливим через фінансові труднощі. У 1834 р. Нікітін, головний начальник воєнних колоній, т.зв. «військових поселень», наказав усіх чиншевиків конфіскованих маєтків Чарторийських, Потоцьких, Собанських та ін. переселити на казенні землі в Херсонську, Катеринославську і Таврійську губернії. У такий спосіб виникло 2 польських села неподалік Херсону: Кисилівське, назване так на честь міністра державного майна графа Кисельова, а також Цареводаревка¹⁷.

З двох варіантів плану дій щодо дрібної шляхти, що виникли у 1831 р., першого, що передбачав депортацію, і другого, що мав на увазі ліквідацію безземельної і дрібнопомісної шляхти як вільного стану, і перетворення у селянську категорію однодвірців, перший був реалізований частково, а другий виконаний практично в повному обсязі. Здійснення тієї примусової масової декласації людей відбувалось не в один день чи рік, а продовжувалось 15 років. Все проводилось без галасу, спокійно і мирно¹⁸.

¹⁶ H. Mościcki, *Pod berłem carów*, Warszawa 1924, s. 33-35.

¹⁷ *Ibidem*, s. 37.

¹⁸ D. Beauvois, *Dezintegracja drobnej szlachty polskiej na Ukrainie w latach 1831-1863*, [w:] *Losy Polaków w XIX-XX w. Studia ofiarowane profesorowi Stefanowi Kieniewiczowi w osiemdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, kom. red. B. Grochulska, J. Skowronek, PWN, Warszawa 1987, s. 74.

Повстання 1830–1831 років дало новий привід справі «влаштування шляхти». Кардинальним заходом з цього питання став указ про однодвірців і громадян західних губерній від 19 жовтня 1831 р. В указі вказувалось, що: «становище багаточисельного стану шляхти в західних губерніях, невизначеність прав і повинностей її, і несумісне зміщення під загальною цією назвою дійсних дворян з особами, які нічим своїх прав підтвердити не можуть, від самого повернення вищезгаданих губерній до Росії звертали на себе увагу уряду. Тому цим людям раніше були назначені різні терміни для пред'явлення доказів про своє походження, а потім було вирішено за необхідне провести їх загальний розбір. Проте, з різних причин ні заходи ті не мали до цього часу бажаного успіху, ні передбачення про новий устрій шляхти, які зачинали втілюватись і потім неодноразово поновлювались ще за часів Катерини II, не були приведені в дію. Між тим, – зазначалося далі в указі, – останні події (повстання 1831 р.) у повернутих від Польщі губерніях довели, що чимало з цих людей, і за відсутності земельної власності, і за способом життя, були найбільш схильні до повстання, і до злочинних дій проти законної влади. Передавши винуватців заслуженому ними покаранню, ми визнали за благо прискорити разом з тим запровадження в дію задумів наших про краще влаштування решти і тим покласти рішучий край подальшому присвоєнню собі дворянських прав особами які цього не заслуговують ні за походженням, ні за загальним правом служби. Враховуючи, що по-перше, при приєднанні західних областей до Росії, права і привілеї шляхетські були підтверджені тільки тим особам, які законно належали до дворянського стану, і по-друге, що при колишньому уряді всі верстви, не виключаючи й дворян, зобов'язувались брати участь в земському ополченні і виконувати військову повинність особисто, і по-третє, що шляхта й тоді відбувала грошові повинності не лише у вигляді пожертвувань добровільних, але й по самому навіть складу, сплачувала подимне, в т.ч. з маєтків, закон 19 жовтня встановив визначальну відмінність між дійсними шляхетичами, тобто тими, що довели встановленим порядком своє дворянство і признаними в ньому Герольдією (комісією щодо визначення прав на дворянство), і між особами, що називали себе шляхтою без підтвердження законними доказами своєї гідності. За першими зберігались усі права і переваги російського дворянства, а шляхта, що не довела прав дворянства, розділялась за місцем проживання на 2 категорії: сільських і міських обивателів. Щоби попередити їх змішання, всім сільським мешканцям цієї верстви було присвоєно назву однодвірців тієї губернії, де кожен мав бути приписаним; тих, що проживали у містах було названо громадянами. Однодвірці поділялись на осілих, тобто тих, хто мав свої землі, або ж жив з чиншу чи оброку на казенних і поміщицьких землях; і на тих, хто проживав у поміщицьких маєтках, виконував функцію приватних осіб в ролі різної прислуги чи на посадах. Тим з громадян, котрі займались у сфері вчених знань, а саме: лікарям, вчителям, художникам та іншим, а також тим, котрі мали узаконене свідоцтво на адвокатське звання було дано назву почесних громадян»¹⁹.

З приводу питань, що виникли при виконанні указу від 19 жовтня 1831 р., вийшов додатковий указ від 11 листопада 1832 р. про розподіл колишньої польської шляхти на три категорії: а) затверджених дворян, які володіли населеними маєтками і селянами без землі, або кріпаками і дворовими людьми;

¹⁹ Полное Собрание Законов Российской Империи. СПб., 1832. Т. 6, с. 134-138.

б) дворян, затверджених одними лише дворянськими депутатськими зібраннями, але не володіючих населеними маєтками і в) шляхтичів, не затверджених і таких, що не володіли населеними маєтками. Перша категорія звільнялась від подимних податків і військової служби; друга була звільнена до часу розгляду їх прав Герольдією, а третя була піддана повному подимному податку і військовій повинності. При чому було заборонено депутатським зібранням західних губерній видавати нові посвідчення на дворянство без затвердження Герольдією²⁰. 25 липня 1833 р. губернаторам західних губерній було дане розпорядження оголосити особам першої категорії указ від 11 листопада про те, що вони не були звільнені від умови надання доказів на дворянство. В іншому випадку ті з них, які у дворічний термін не подадуть своїх доказів, будуть записані в однодвірці, громадяни чи почесні громадяни відповідно прав кожного з них²¹.

Отож, головною метою російського уряду на той час було перетворення цілої верстви польського населення в оподатковану категорію. Царський уряд дуже сподівався на податки до того звільнених від них категорій людей. Проведення реформи було доручено міністрові фінансів Є. Канкрінову. Але мета акції не замикалася на користі царського фінансового міністерства. Не менш важливим було завдання позбавляти зубожілу шляхту можливостей користування шляхетським самоуправлінням, звертання до польських шляхетських судів, посилення своїх дітей до шкіл тощо. Ще не було відомо, скільки є чи буде пороховано однодвірців, а царська адміністрація вже планувала деструктуризацію їх суспільних традицій і прилаштування їх до укладу життя російських селян. Міністр Є. Канкрін запропонував особливий план щоби згрупувати колишню шляхту в малі осередки, які нагадували би російську общину, що керувалася би через раду на чолі зі старшиною. Рада мала збирати податки, готувати рекрутів (по 10 рекрутів на 500 душ) і т.д.²²

На початку 1832 р. у всіх повітах Правобережжя були створені комісії для «розбору шляхти», в яких засідали царський чиновник зі секретарем і предводитель дворянства. Розраховано було на те, що середні поміщики-землевласники в особах предводителів дворянства погодяться співпрацювати з центральною адміністрацією в питанні асиміляції безземельної шляхти. Комісії мали провести свою роботу протягом року. Одночасно на поліцію покладалось завдання пошуку усіх, хто ухилявся, і приведення їх до ревізійних комісій. Дана постановка справи, говорила про необізнаність російської адміністрації зі шляхетською психологією. Як зазначав у своїх спогадах польський магнат з Волині Генрик Жевуський, «...можна було сподіватись, та так і сталося, що губернські предводители запротестували з позицій шляхетських прерогатив згарантованих ще при Катерині II у відомій Дворянській грамоті 1785 року». Водночас А. Пшезджецькі, предводитель подільських дворян, писав до тодішнього генерал-губернатора В. Левашова: «...Відповідно права тільки збори шляхетські мають можливість записання або відписання людей з книг і реєстрів» і висловлював нерозуміння того, «як можна не довіряти слову обивателя, доводити справжність книг недоторканих»²³.

²⁰ *Ibidem*, 1833. Т. 7, с. 836.

²¹ *Ibidem*, 1834. Т. 8, с. 443.

²² D. Beauvois, *Dezintegracja drobnej szlachty...*, s. 74, 76.

²³ *Ibidem*, s.75.

Зрештою, такі відозви обстоювали швидше гонор добірної шляхти, але не змінили того факту, що змушена вона була брати участь в розпорошенні дрібного шляхетського стану. Видавали, правда, деякі з поміщиків немало кількість фальшивих свідчень, як то було у Вінницькому повіті, де навіть складались колективні атестати для чиншової шляхти. В тих документах стверджувалось, що такі-то увійшли в угоду з поміщиком й жили віддавна в даному помісті з жінками і дітьми і могли бути виселені звідти лише тільки з волі власника. Документи такого типу вказували на те, що подільські поміщики вважали чиншову шляхту за підданих. Але за шляхетські свідоцтва вони не могли бути прийняті. Коли часто неписьменні безземельні шляхтичі з'являлись з такими свідоцтвами до ревізійних комісій, вони тут же зараховувались в однодвірці²⁴.

Правда, були й такі багаті шляхтичі, які власним коштом допомагали убогій шляхті у відшуканню і поданню родоводів, серед них Йозеф Джевецький, предводитель дворянства Гайсинського повіту Подільської губернії²⁵.

Проте досить часто траплялось, що й надалі частина шляхти на основі патентів, сфабрикованих у Бердичеві, де тоді була ціла фабрика підробки дворянських документів, не відбувала жодних повинностей і навіть володіла населеними маєтками. Зрештою, у будь-якому місті Південно-Західного краю, де знаходились архіви з актовими книгами, можна було знайти майстра, який за певну винагороду брався сфабрикувати будь-який документ, що доводив походження прізвища замовника хоча би від нащадків самого Гедиміна, чи Ягеллонів. Для цього не вимагалось великого палеографічного мистецтва, адже для пред'явлення в ревізійні комісії потрібен був не оригінал документу, а лише офіційна виписка з давніх актових книг, правильно посвідчена повітовим судом, у віданні якого знаходились дані книги. Тому, фальсифікаторам потрібно було лише потурбуватись про те, щоб в самій книзі знаходився текст необхідного документу. Способи фальсифікації були найрізноманітніші: користувались випадковими провалами в актових книгах і вписували туди все необхідне; витирали власні імена в оригіналах актів і ставили на їх місце інші; нарешті, вставляли у книги нові листи або ж цілі зошити з підробленими документами²⁶. Коли ж російській адміністрації стало відомо, що на руках окремих осіб знаходились у значній кількості бланки ніби-то з підписами колишніх польських королів, тоді урядовим указом від 19 грудня 1833 р. на Правобережжі створювались особливі комісії для розгляду метричних та актових книг. Було створено 3 комісії, окремо для Київської, Волинської і Подільської губерній. Комісії ці складались з чиновників Міністерства внутрішніх справ, Юстиції і Корпусу жандармів при губернському стряпчому (судовому чиновнику). Комісії повинні були усі актові і метричні книги минулого скріпити, перевірити, прошнурувати і штампувати печаткою. Дворянським зібранням було вказано звернути особливу увагу на всі документи при веденні справ про дворянство. Бланки польських королів, що були на руках у приватних осіб, в 6-ти місячний термін мали бути представлені дворянським зібранням місцевим начальством. Відповідальність за попере-

²⁴ *Ibidem*, s. 76.

²⁵ Н. Моścicki, *Pod berłem...*, s. 39.

²⁶ О.И. Левицкий, *Об актовых книгах относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии*. М.: Печатня А.И. Снегиревой, 1900, с. 17.

дження неточностей, безладдя у веденні метричних книг покладалася на римо-католицьке духовенство, зокрема, на деканів і благочинних, які мали подавати точні копії метрик у повітові суди. Про наявність тих чи інших метрик, що зберігалися у римо-католицьких консисторіях, мав бути поставлений до відома міністр внутрішніх справ²⁷.

Оскільки видані до тих часів законодавчі акти не зупинили різних зловживань в питаннях затвердження у дворянстві осіб, котрі не мали на те законних доводів, був виданий ще один урядовий указ, який давав тлумачення Дворянської грамоти, підтверджував деякі її положення. В указі вказувалось, що привілеї польських королів повинні прийматися за головні докази дворянства з тим, однак, щоби ті, хто доводить своє дворянство, підтверджували свої привілеї актами службових місць. Теж саме значення надавалось гербам шляхетських родів²⁸. За законоположенням від 23 червня 1820 р. і 19 травня 1825 р. у спадковому дворянстві визнавались також ті, котрі мали польські штабні і офіцерські звання за службу у військах Герцогства Варшавського, але потім входили до складу колишніх військ Царства Польського, за що не були позбавлені своїх прав за участь у повстанні 1831 р. Спадковими дворянами визначались і мешканці Південно-Західних губерній, котрі з 1815 р. ушановані кавалерами ордену Св. Станіслава першого ступеню і т.д. Разом з виданням цих правил встановлений був і порядок проведення ревізій роботи Дворянських депутатських зібрань з метою знаходження неточностей чи порушень закону в процесі внесення родів та осіб у Дворянську родову книгу.

Крім того, засновувались ще особливі комісії в кожній з губерній під головуванням «совісного» судді, двох кандидатів на посаду голів Палат і двох членів Депутатського зібрання за участі прокурора. Комісії повинні були кожен рік подавати звіт про свою роботу в Герольдію у Санкт-Петербурзі²⁹.

На основі матеріалів про роботу герольдійських комісій Поділля можна визначити дані, які характеризують масштаби наступу царизму на польську шляхту. Це, зокрема, ілюструє таблиця № 1.

Таблиця № 1. Кількість шляхти повітів Подільської губернії переведеної у податні стани та висланої на Кавказ у 1831 р.³⁰

Повітові комісії Подільської губернії	Одинокі шляхтичі переведені в податні стани	Кількість шляхетських сімей, переведених у податні стани	Кількість сімей висланих на Кавказ
Балтська	-	1784	150
Брацлавська	-	155	2
Вінницька	-	145	-

²⁷ Полное Собрание Законов..., Т. 8, с. 771.

²⁸ Ibidem, 1835. Т. 9, с. 302-308.

²⁹ И. Никотин, Столетний период (1772–1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях. В 2-ух томах. Вильно, 1886, Т. 2, с. 19-20.

³⁰ Л.В. Баженов, Репресії царизму..., с. 145.

Повітові комісії Подільської губернії	Одинокі шляхтичі переведені в податні стани	Кількість шляхетських сімей, переведених у податні стани	Кількість сімей висланих на Кавказ
Гайсинська	-	160	-
Кам'янецька	-	500	-
Летичівська	19	105	-
Літинська	-	138	-
Могилівська	109	856	-
Ольгопільська	-	838	77
Проскурівська	-	681	6
Ушицька	-	322	33
Ямпільська	-	456	26
Всього	128	6140	294

Проте, ці результати не задовільнили царський уряд, тому наступ царату продовжувався. 6 січня 1834 р. Микола I затвердив пропозиції представників західних губерній, що були спрямовані на позбавлення земельної власності, набутої дрібною шляхтою після видання указу від 19 жовтня 1831 р. З 28 серпня 1834 р. Дворянські депутатські зібрання були позбавлені однієї з основних своїх функцій – видання і реєстрації генеалогічних доводів. Відтоді це питання стало підлягати безпосередньо департаменту поліції. У лютому 1838 р., з приходом на посаду генерал-губернатора Південно-Західного краю Дмитра Гавриловича Бібікова, в певній мірі змінились ритм і методи ревізії. У своєму рапорті уряду про стан 3-ох губерній 28 лютого 1840 р. генерал-губернатор подав таку інформацію про переведених в податний стан: у Київській губернії число переведеної польської шляхти складало 66 837 осіб, у Подільській – 68 816 і Волинській – 29 630. Разом – 165 283 особи. Отже, якщо до кінця 1833 р. було переведено 72 144 особи, то в 1834–1839 роках – 93 139. В тому числі у Подільській губернії – 36 792 особи³¹.

Таким чином, існування стану дрібної польської шляхти загрожувало нівеляції опори феодальної монархії – вищого дворянства серед інших верств населення. Крім того, враховуючи досвід польського повстання 1830–1831 рр., самодержавство вбачало у цій шляхті потенційну опозиційну силу. З цих причин урядом були застосовані репресивні заходи, результатом яких була ліквідація дрібної шляхти як вільного стану та перетворення її у селянську категорію одновірців.

³¹ D. Beauvois, *Dezintegracja drobnej szlachty...*, s. 78-81.

Bibliografia

- Центральний державний історичний архів України у м. Київ (ЦДІА України).
Фонд № 442. Оп. 53. Спр. 353. Арк. 29-29 зв.
- Полное Собрание Законов Российской Империи*. СПб., 1832, Т. 6.
- Полное Собрание Законов Российской Империи*. СПб., 1833, Т. 7.
- Полное Собрание Законов Российской Империи*. СПб., 1834, Т. 8.
- Полное Собрание Законов Российской Империи*. СПб., 1835, Т. 9.
- Баженов Л.В., *Репресії царизму проти польського населення Правобережної України 30-40-х роках XIX століття // Українське слов'язознавство*. Львів, 1972, вип. 6.
- Драгоманов М.П., *Евреи и поляки в Юго-Западном крае. Политические сочинения / Под редакц. И.М. Гревса и Б.А. Кистяковского*. Москва: Типогр. Т-ва И.Д. Сытина, 1908. Т. 1: Центр и окраины.
- Кривошея І.І., Подойніцина Н.Ю., *Шляхетство Поділля в кінці XVIII – початку ХХ століття: радянська й українська історіографія // Поділля у контексті української історії / Ред. кол.: Лойко О.Г. (відповідальний редактор), Григорчук П.С., Давидюк А.Т. та ін. Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет, 2001.*
- Левицкий О.И., *Об актовых книгах относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии*. М.: Печатня А.И. Снегиревой, 1900.
- Марахов Г.И., *Социально-политическая борьба на Украине в 20-40-е годы XIX века*. К.: Вища школа, 1979.
- Никотин И., *Столетний период (1772–1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях. В 2-ух томах*. Вильно, 1886, Т. 2.
- Романюк І.М., *Польське населення Східного Поділля в Листопадовому повстанні // Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: колективна монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця*. К.: КНТ, 2017.
- Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. Материалы и исследования собранные П.П. Чубинским*. СПб., 1872, Т. 7.
- Франко І.Я., *Знадоби до вивчення мови і етнографії українського народу // Збір. творів*. К., 1980, Т. 26.
- Шандра В.С., *Русифікація Південно-Західного краю після Листопадового повстання 1830 р. // Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: колективна монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця*. К.: КНТ, 2017.
- Beauvois D., *Dezintegracja drobnej szlachty polskiej na Ukrainie w latach 1831–1863, [w:] Losy Polaków w XIX–XX w. Studia ofiarowane profesorowi Stefanowi Kieniewiczowi w osiemdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, kom. red. B. Grochulska, J. Skowronek, PWN, Warszawa 1987.
- Jedlicki J., *Klejnot i bariery społeczne*, Warszawa 1968.
- Mościcki H., *Pod berłem carów*, Warszawa 1924.

Abstract

The Attitude of Tsarist Authorities towards Minor Polish Nobility of Podole in 1830s

The article examines the attitude of the tsarist government towards the minor Polish nobility of Podole in the 1830s. Changes in social relations of the society of that time are studied, which came as a consequence of the Russian Empire's corresponding socio-political and economic progress at the beginning of the 19th century. The social role of the minor Polish nobility of Podole is characterized in the new conditions of capitalist development. It is noted, that given the experience of the Polish uprising of 1830-1831, the autocracy saw the Polish nobility as a potential opposing force, therefore the Russian administration carried out repressive measures, which resulted in deportation to the Caucasus and the transformation of the entire Polish social stratum into a taxable category. In the conclusion, it is rightly noted that the existence of the state of the minor Polish nobility, according to the Russian authorities, threatened destruction of support for the feudal monarchy – the higher nobility among other strata of the population.

Keywords:

Podolsk province, Polish nobility, uprising of 1830-1831, deportation, taxable category.